

גיל ההתבגרות של החקלאות העברית

חיבור אל רגבי הארץ, הפרחת השממה וסיפוק תוצרת טרייה מן הכפר - בשם כל אלה מתחזקת ישראל חקלאות עמוסה במכסות ייצור ומכסי מגן, שר ממונה ולובי חזק. על הרומנטיקה לפנות מקום למבט ריאלי, לציונות של העת הזאת שבה החקלאות היא ענף מני רבים

"אז בבית הספר", כתב עלי מוהר בפזמונו 'שיעור מולדת', "על הקיר תמונה / והאיכר חורש בה / את האדמה". ברקע, כזכור, הנוף הארצישראלי של ההתיישבות העובדת: ברושים, שמי שרב, עמק. האיכר, מסתיים הבית, "יצמיח לנו לחם / שנהיה גדולים".

השנים חלפו, ואנו נהיינו גדולים. אך משהו באותה "פשטות רכה" שבה הצטיירה המולדת בדמיוננו, נותר נוכח. בעיני ישראלים רבים, החקלאי בעל הידיים הרחבות והמיובלות הוא המייצג המובהק של המהפכה הציונית, וריח הזבל ניחוח החציר הוא ריחה של ארץ ישראל הישנה והטובה.

סנטימנטים אלה כלפי עבר ציוני לא רחוק, שבו היה החקלאי היהודי גיבור לאומי של ממש, מגויסים להצדקת מדיניות של תמיכה בחקלאות של היום, אף כי חשיבותה הלאומית שונה לחלוטין מזו שהייתה. לאחרונה, כאשר השתררה תחושה שהאתוס הזה מתערער ותמיכת המדינה נחלשת, התנועה הקיבוצית הפגינה למען סיוע מוגדל לחקלאים בסיסמה "אין ציונות בלי חקלאות", לא פחות. גורל המפעל הציוני הוצג כתלוי בתעסוקתו של קומץ זעיר מכוח העבודה הישראלית, כשלשה ריבוא איש.

ד"ר אשר מאיר הוא כלכלן וחוקר בפורום 'קהלת'. המחבר מבקש להודות לאבי טילמן, לאורי עקביה ולסימה שולמן על עזרתם המסורה בביצוע המחקר; לנחמיה כהן וליגיל הנקין, ששיחות עמם עזרו לו מאוד להבין את סוגיות ההתיישבות הביטחון הנוגעות בחקלאות; ולהלל גרשוני, שסיפק לו רקע חשוב בתולדות הציונות.

אני מבקש לטעון שהתרומה הייחודית של החקלאות אמנם הייתה בעבר בעלת משקל, אבל היום נותרת צנועה ונקודתית. כזו גם צריכה להיות התמיכה הממלכתית בענף. אם בעבר אכן סמכנו על החקלאי שיספק חלק גדול ממזוננו וישמור לנו על הקרקעות ועל הגבולות, הנה לחקלאות של היום אין תפקיד ייחודי חיוני אף לא באחת מהמשימות הללו. במציאות מחודשת זאת, הניסיון הנואש לשמר את החקלאות בדפוסים של פעם אינו ציונות של היום אלא מעין מוזיאון של הציונות של אתמול.

ודוק: שלילת החשיבות הייחודית של החקלאות אין פירושה שלילת החשיבות של החקלאות היהודית בישראל. החקלאות היא ענף חשוב במשק הישראלי. במישור הכלכלי, חקלאים רבים מייצרים ביעילות רבה מוצרים איכותיים להפליא ללקוחות מרוצים בארץ ובעולם. במישור הלאומי, חקלאים יהודיים ממלאים תפקיד חשוב ביישוב אזורי סָפֵר. אלא שתרומתה החשובה של החקלאות אינה בלעדית: גם ענפים אחרים תורמים למשק, לחברה ולהתיישבות. החקלאות הישראלית תשמש את העם בצורה נאותה אם נתייחס אליה בצורה ניטרלית, וניתן לה להתנהל על פי שיקולי הערכים והכדאיות של הפרט ושל המשק, תוך עידוד מושכל של אותם היבטים שאכן מקדמים באופן מיוחד מטרת לאומיות ראויות.

א. החקלאות - תמונת מצב

במדינת ישראל כ-3.6 מיליון יהודים השייכים לכוח העבודה. כ-30 אלף בלבד מועסקים בענף "חקלאות, ייעור ודיג". כשליש ממניין זה עוסקים בענפי החי, בעיקר הרפת והלול, המכונים אמנם חקלאות אבל הקשר בינם לבין האדמה זהה לקשר שיש לה עם כל מפעל תעשייתי אחר. נותרנו עם אנשי גידולי השדה ואנשי המרעה, שהאדמה, "השטח", הם חלק מהותי מעבודתם; הללו מונים אפוא הרבה פחות מאחוז אחד מן העובדים היהודים. בתקופת השיא, באמצע שנות החמישים, היה המספר גדול הרבה יותר – כלל המועסקים בחקלאות כ-15 אחוזים מכוח העבודה במשק היהודי; אמנם, גם אז, פחות משיעור העוסקים בענף השירותים או בענף **התעשייה**.

אבל לא רק מספר החקלאים קטן ממה שהיה בעבר, אלא גם מידת הקשר של החקלאי לאדמה. אינו דומה יהודי ההולך מאחורי המחרשה ליהודי הנכנס לקציר־דש הממוזג וחורש וקוצר מתוכו, ואינו דומה זה האחרון לחברו, שאפילו אינו נכנס לקציר־דש, אלא מורה לפועלו התאילנדי או הערבי לעשות זאת.

שינוי זה בהיקף ובאופי העבודה החקלאית אינו פועל יוצא של משבר ערכי או מדיניות אדישה. מדובר בתוצאה טבעית של התפתחויות טכנולוגיות וכלכליות היסטוריות וכלל-עולמיות.

החקלאות האנושית מתאפיינת, עוד מתקופת האבן החדשה, בשתי תכונות בולטות: פריון מתפרץ לעומת ביקוש יציב. הפריון בחקלאות – כמות התוצר לעובד – צומח

בהתמדה בגלל פיתוח זנים משופרים דרך רבייה סלקטיבית (ולאחרונה גם בהנדסה גנטית); בגלל מיכון משתפר, מן המעדר הפרימיטיבי של התקופה הקדומה ועד החיישנים המתחכמים של ימינו; ובשל ניהול יעיל יותר, המאפשר לנצל יתרונות של גודל, היקף, ארגון, ידע ותמרוץ. בדורות האחרונים צומח הפיריון בחקלאות בקצב מהיר במיוחד. כך, למשל, בחמישים השנים האחרונות גדל הפיריון בחקלאות הישראלית כמעט פי עשרה, ואילו ביתר ענפי המשק השיפור הממוצע הוא פי שלושה בקירוב.

משום כך, גם אם חלקו של התוצר החקלאי בכלל התוצר היה נשאר יציב, אחוז כוח האדם העובד בחקלאות היה בהכרח הולך ונשחק; שכן חקלאי אחד עושה כיום את עבודתם של עשרה חקלאים באמצע שנות השישים, בעוד בשאר ענפי המשק, בממוצע, עובד אחד היום עושה עבודה של שלשה עובדים דאז. אלא שהשחיקה המספרית גדולה הרבה יותר בגלל תהליך נוסף: קטינת חלקה היחסי של צריכת התוצרת החקלאית מתוך כלל הצריכה.

אסביר. אנחנו עשירים כיום הרבה יותר מאשר בשנות השישים. על כן אנחנו צורכים היום יותר כלי רכב מכפי שצרכו אז, הרבה יותר שירותים כגון בנייה וצביעה של ציפורניים – ואכן, גם יותר אוכל וכותנה; אבל קני המידה אינם דומים בכלל. צריכת כלי הרכב וטיפול הציפורניים, ועוד מוצרים רבים, גדלה הרבה יותר מכפי שגדלה צריכת האוכל והכותנה. הביקוש למוצרים בסיסיים אלה יציב יותר. לכן התוצר החקלאי כאחוז התוצר הכללי יורד כל הזמן.

צירוף שני התהליכים – קיטון שיעורו של התוצר החקלאי מתוך כלל התוצר, והתכווצות מספר העובדים הדרושים להפקת כמות מסוימת של תוצר חקלאי – יוצר אפוא ירידה עקבית ותלולה בשיעור המועסקים בחקלאות. ארצות הברית, למשל, היא לאורך כל השנים מעצמה בינלאומית בתחום החקלאות. בשנת 1900 כ־40 אחוזים מאוכלוסייתה היו מועסק בחקלאות, ואילו כיום שיעור המועסקים בענף עומד על פחות משני אחוזים.¹

לתהליכים אלה אין כל קשר למדיניות ציבורית או לערכים של החברה. הם מלווים את כלל האנושות זה אלפי שנים. נופתע עד מאוד אם יחול במגמה זו שינוי בעתיד הנראה לעין. שיעור החקלאים בישראל צפוי אפוא להמשיך לרדת – בין אם מדינת ישראל תמשיך בתמיכתה הנרחבת בחקלאות, ובין אם תפחית אותה.

חקלאים מרבים לתאר את מצב הענף כ"משבר החקלאות". האם אכן השינויים בחקלאות הישראלית חורגים מן התהליכים הטבעיים המתוארים כן ומגיעים עד כדי ממדי משבר? ובכן, בשנים האחרונות יש ירידת מה בתוצר ענף החקלאות בישראל. תוצר 2015 נמוך מזה של 2011 בכ־11 אחוזים. אבל בהיחשב בתודתיות האופיינית לכל פעילות כלכלית, ובפרט לענף החקלאות, קשה לתאר ירידה בת 11 אחוזים לאורך

ארבע שנים כ"משבר"; ותוצר 2015 עדיין גדול מזה של 2008. תמיד אפשר להצביע על חקלאים שבעבר הצליחו להתפרנס מן החקלאות, ועתה הם נאלצים לסגור את המשק בשל חוסר רווחיות. אך אין כל קשר עקבי בין שיעור סגירת העסקים לבין בריאות הענף. בענף כלכלי דינמי ומשגשג ייתכן בהחלט שיעור גדול של סגירת עסקים. כך למשל ענף המסעדות, הצומח מאוד בשנים האחרונות, מתאפיין בשיעור סגירת עסקים גבוה פי שלושה משיעור סגירת העסקים החקלאיים. אלה האחרונים גם נהנים משיעור הישרדות עסקים חדשים הגבוה בהרבה מזה שבענף המסעדות.

משבר אמתי אין, אפוא. מה שיש, הוא ניסיון מתמשך של הלובי החקלאי לשמר מערכת יקרה של הגנה וסובסידיה. ענף החקלאות בישראל משמר את תבנית הכלכלה המתוכננת של העבר, באמצעות שורה של הסדרים יקרים ומיותרים שנועדו לעודדו – כדלהלן:

הגנה מפני תחרות חוץ: ייבוא תוצרת חקלאית מוגבל בשורה ארוכה של מכסות ייבוא ומכסים מרתיעים.² מגדלי התוצרת הטרייה אינם נאלצים להתחרות עם האיכות והמחיר של יצרנים זרים, להבדיל מן המצב בתעשייה. ההגנה מסיבית במיוחד בענפי הרפת והלול – ענפים שזיקתם להתיישבות ולנוף הארץ זהה לזו של מפעלי תעשייה.

הגנה מתחרות פנים: ברוב ענפי המשק, תיאום מחירים בין יצרנים הוא עבירה פלילית, על פי דיני ההגבלים העסקיים. ענף החקלאות, לעומת זאת, נהנה מפטור גורף מדינים אלה.³ נוסף על כך, בחלק מן הענפים החקלאיים, כגון בענף הביצים, החוק מונע ישירות את התחרות בין מגדלים, ולכל מגדל שהשיג מכסה מובטח נתח שוק מוגדר.

מגבלות בשימושי קרקע: רשות מקרקעי ישראל והקרן הקיימת לישראל מחכירות קרקעות רבות בתנאי מפורש שישמשו אך ורק לחקלאות. זאת, נוסף לעובדה שבירת המחדל התכנוני במדינת ישראל היא חקלאות; דהיינו, שימוש בקרקע לחקלאות אינו דורש היתר מיוחד, אך כל שימוש אחר כן.

תשומות במחיר מסובסד: רשות המים מספקת הקצאות מים מיועדות לחקלאות. פירוש הדבר הוא מכירת מים במחיר מסובסד.⁴ כמו כן, המדינה משתתפת בפרמיות הביטוח נגד נזקי טבע.⁵

כל סוגי התמיכות האלו מעוותים. לא רק שהם מעבירים כסף מהצרכן או ממשלם המסים לחקלאי, הם גם מעודדים שימוש לא יעיל במשאבי המשק. הגנה מתחרות חוץ מעודדת חקלאי לגדל בארץ תוצרת שאפשר לרכוש במחיר נמוך יותר בחו"ל, במקום לשחרר את משאבי הייצור לענף שבו הייצור בישראל יעיל. הפטור מדיני ההגבלים העסקיים מכשיר מבנה קרטלי שבו החקלאים מקטינים את ההיצע ומגדילים את המחיר. מגבלות השימוש בקרקע אינן מאפשרות שימושים חלופיים ופורים יותר בקרקע. סבסוד התשומות מעודד שימוש בזבזני: ניצול כדאי של הקצאות המים כרוך בשימוש יתר במים, ואילו סבסוד פרמיות ביטוח מעודד ניהול המשק בסיכון יתר, שכן

את עלויות הסיכון נושא במידה רבה משלם המסים.

ב. החקלאות כערך ציוני ויהודי

לעיסוק בחקלאות מיוחסת זיקה ייחודית, אפילו מטפיזית, למהות הלאומית. כך באתוסים לאומיים רבים – וכך גם בציונות. החקלאי העברי נתפס לעתים קרובות כעברי שורשי יותר מן הסוחר העברי או התעשיין העברי. תפיסה זו אינה מובנת מאליה כלל במקרה של עם ישראל, שכן אצל עמים אחרים הזיהוי התודעתי של בן העם השורשי עם החקלאי המסורתי שאוב מזיכרון קולקטיבי טרי יחסית של תקופה שבה רוב בני העם אכן עסקו בחקלאות. אפילו במדינות המתועשות, רוב האוכלוסייה עסקה בחקלאות לפחות עד אמצע המאה ה-19. אצל היהודים, לעומת זאת, זה אלפי שנים שרק אחוז קטן עוסק בתחום זה.

בעיני חלק ניכר מהוגי הדעות של הציונות, זה בדיוק העניין. דווקא הניכור הממושך של עם ישראל מן האדמה ומעבודתה הוא המחייב את הדגשת העיסוק הזה. פולני שאינו עוסק בעצמו בחקלאות יכול להיות מקושר לאדמת פולין דרך זיכרון טרי של עבודת האדמה של אבא או סבא, אבל אצל היהודים קשר "תורשתי" כזה אינו קיים. הנה למשל א"ד גורדון במאמר "עבודתנו מעתה" משנת 1918:

אנחנו, שנעקרנו משרשנו, מוכרחים להכיר את הקרקע ולהכשיר את הקרקע, שאנחנו באים להיקלט בו, לדעת ולהבין את תנאי האקלים, שאנחנו באים לצמוח ולפרוח בו, ולעשות פרי. אנחנו, הקרועים מהטבע, אנחנו, ששכחנו כבר את טעמם של חיים טבעיים, – אנחנו מוכרחים, אם חפצי חיים אנחנו, לבקש יחס חדש אל הטבע, להתחיל חשבון חדש עמו.

תיאור מאלף של מעמדו של עובד האדמה בציונות הקדומה, בדגש על ההיבדלות מן החיים היהודיים שנהגו בגלות, נמצא בספר 'נטורי קרקע' מאת המומחיות לתכנון ד"ר רות חננאל ופרופ' רחל אלטרמן. לדבריהן, "הנרטיב הקרקעי" מבוסס על הבחנה כמעט דיכוטומית בין שתי קבוצות בתוך האוכלוסייה היהודית: עירוניים וחקלאיים-כפריים... החלוץ נתפס כפועל כפיים, מפריח השממה, חקלאי". לעיסוק בחקלאות נודעה חשיבות חינוכית בעיצוב המחודש של אופי האומה, ולא פחות מכך גם עיצוב המחודש של היחיד:

באמצעות השילוב שבין האידיאל הרומנטי של חיים כפריים מחד, והפיתוח ועבודת האדמה מאידך, קיוותה התנועה הציונית לבנות גם את "היהודי החדש" ששונה מזה הגלותי. היהודי החדש, שמכונה "צבר", הוא גבר שזוף, שריירי, מפריח השממה ועובד אדמה; זאת בניגוד ליהודי הגלותי החיוור שיושב יומם וליל כפוף ולומד תורה... גישה זאת נתפסה כאנטי-תזה לגטאות העירוניים, חסרי החיות, השמחה והפריון, בהם חיו היהודים באירופה.⁶

אבות הציונות ראו צורך לטפח קשר רגשי לא רק לאדמה בכלל, אלא לאדמת ארץ ישראל דווקא. בגולה לא רק שהיהודים לא טיפחו את הקשר הרגשי לארצות הולדתם, אלא הם אף השתדלו לעמעמו ולהדגיש את זמניות שהותם שם. הקשר הרגשי לארץ ישראל, לעומת זאת, נטה לשאת אופי רוחני ומופשט, לא הקשר המוחשי והבלתי-אמצעי של עובד האדמה החי על הקרקע ונשען עליה למחייתו.

העיסוק בחקלאות חתר גם להתחברות אל העבר. הציונות מרבה להישען על התנ"ך, והיא ביקשה להשיב לתחייה את מלכות ישראל העתיקה והמפוארת ולהפוך את העם היהודי לעם "נורמלי", בעל מלכות וריבונות, גבולות וטריטוריה, צבא וגם חקלאות. שאיפה זאת הביאה יהודים חילוניים מוצהרים לחדש את טקסי הדת המקראיים הקשורים לחקלאות, כגון טקס הבאת הביכורים בשבועות.

ועוד: כמו תנועות לאומיות אחרות שצמחו במאה ה-19, גם הציונות אימצה – לפחות בחלקה – את האידיאל רומנטי של חיי כפר וחקלאות כחיי אנוש טבעיים ושלמים יותר מהחיים המלאכותיים כביכול של העיר. ספרות המאה ה-19 מתפקעת מביטויי האידיאל הזה.⁷

אלא שגישה זו לא הייתה הגישה היחידה בציונות. היו שראו בחקלאות ערך תועלתני בלבד ולא ערך ציוני ייחודי. חוזה המדינה, תיאודור הרצל, ראה בחקלאות אמצעי כלכלי פרקטי גרידא, ועמד על כך שאין היא הכרחית למדינה. הרצל תקף את הרעיון שמדינה יהודית אינה יכולה להצליח מכיוון שהיהודים הם סוחרים וזימים, ולא איכרים ופועלים. כבר בפסקה הראשונה בפתח-הדבר של ספרו 'מדינת היהודים' הוא מבקר את הגישה שלפיה הכלכלה תלויה בחקלאות. "לא נתמה אפוא על החפץ כי גם היהודים בעצמם יישאו על שפתם תמיד את הפתגם השגור בפי צורריהם: 'חיים אנחנו בזכות עם הארץ, העובד את אדמת אחוזתו, ובלעדיו הן תמנו לגווע ברעב'. זאת היא אחת הדעות אשר הועילו להוותנו להתייש את כחנו וידיעת עצמנו, ולראות בנו כל המראות והנגעים אשר אויבנו מטפלים עלינו".

בהמשך, בסעיף "דרכי פתרונה [של בעיית היהודים] עד היום", הוא מתייחס במפורש לרעיון של יהודים כעם של איכרים: "כל האומר להפוך את כל היהודים לאיכרים טועה טעות גדולה... גם שאלת עבודת האדמה היא בכלל שאלת המכונות... תמונת האיכר היא אפוא בימינו כצל עובר, ועוד מעט תעבור מן העולם". הרצל מדבר כאן בעיקר על הרצון להפוך את היהודים לאיכרים באירופה, אבל ניכר שאין הוא רואה סיבה ליצור "יהודי חדש" גם כשמדובר בארץ ישראל. וכך הוא כותב בסעיף "ההצעה":

ויציאת היהודים [מהגולה], כאמור, חלילה לנו מחשוב כי תהיה לפתע פתאום. לאט לאט תתנהל ולעשרות שנים תימשך. ראשונה יצאו העניים שבהם ויתקינו את אדמת הארץ לעבודה. בסדר ובמשטר נכון וקבוע מראש יסללו שם דרכים ומסילות, יבנו גשרים יקימו עמודי הטלגרף, יישרו את שטף הנהרות ויבנו להם בתי מושב. לרגל עבודתם יפרוץ גם

המסחר בארץ, ונפתחו שוקי-מסחר ואליהם רב אדם ימשך. בחפץ לב יבואו להיאחזו בארץ, איש איש על הוצאותיו וחשבון עצמו. בעבדנו את האדמה יעלה מחיר הארץ, והיהודים יכירו חיש לדעת כי יש שכר לכשרון רוח לקבלנותם, שהייתה להם ימים רבים לאבן נגף ועשתה אותה לשחוק ולקלסה בעיני העמים.⁸

נראה אם כן שבעיני תאודור הרצל, עבודת האדמה נמצאת דווקא בתחתית סולם ההתפתחות הרצויה למשק הארץ-ישראלי היהודי. נצטרך אמנם להתחיל בשלב בסיסי זה, אבל במהירות נוכל לזנק ממנו והלאה ולהיות מדינה מתקדמת של מסחר ושווקים. הרצל לא היה שותף לרעיון שצריך לטפח דמות של "יהודי חדש". בעיניו, די לשכנע את היהודי הקיים שאין הוא צריך להתנצל על מאפייניו הלאומיים. ממשיכו בעמדה זו היה זאב ז'בוטינסקי, שאף הקדיש לה את נאומו "היצרן והסוחר" (1929).

מתברר כי הוגי דעות רבים ערערו על הרומנטיזציה של חיי הכפר. מרקס ואנגלס, למשל, קבלו במניפסט הקומוניסטי על "הטמטום של חיי הכפר". פולמוס ספרותי מפורסם במאה ה-18 נסוב סביב שירו של המשורר האירי אוליבר גולדסמית "הכפר הנטוש", שבו הוא מתאבל על החיים הטהורים והשורשיים של הכפר האנגלי, אורח חיים שהולך ונכחד. כנגדו כתב המשורר האנגלי ג'ורג' קראב שיר תגובה, "הכפר", עם תיאור מפורט ואפל של הדלות העמוקה של חיים אלה מבחינה כלכלית, אינטלקטואלית, ומעל הכול מוסרית.

האמת צריכה להיאמר: בפועל, הציונות שהפכה לדומיננטית בתודעה לא הייתה הציונות הבורגנית של הרצל, אלא הציונות הפועלית-חקלאית של גורדון ואחרים, ויש לכך סיבות רבות. האם ציונות הרצליאנית יכלה להכות שורשים בארץ ישראל ולהצליח? אי אפשר היום לדעת. אין ספק שהאידיאל הרומנטי הסוחר של היהודי החדש והלא גלותי נסך השראה בצעירים רבים ועורר אותם לעלות ארצה כחלוצים. אבל באותה מידה ייתכן מאוד שהתדמית של הצבר השזוף והשרירי הרתיעה עולים פוטנציאליים שהיו מרגישים יותר בבית בגרסה ארץ-ישראלית של הסביבה המוכרת של העיר או השטעטל.

הדבר הנכון אם כן הוא להצדיע לציונות של העבודה ושל החקלאות בהישגיה המרשימים, ולעבור לשאלה הבאה: האם אידיאל זה רלוונטי גם היום? התשובה היא – כמעט שלא.

לעניין הנורמליזציה של העם היהודי, הרי כיום כבר אין לעם היושב בציון צורך במאמץ מיוחד להרגיש בבית בארץ ישראל, מה עוד שגם אצל עמים אחרים מרכזיותה של החקלאות בהוויה הלאומית דעכה. שיעור הישראלים העוסקים בחקלאות אינו חריג בקרב מדינות מפותחות אחרות, לא כלפי מעלה ולא כלפי מטה.

אם ערכה המיוחד של החקלאות הוא בבניית אישיותו של היחיד, הנהנה מיגיע כפיו ומגדל את מזונו, אולי יש מקום להלל את מי שבחר באורח חיים כזה, אך ודאי אין

מקום לסבסד אותו, שכן סבסוד זה מערער את מהות ערך העצמאות. ואם העניין הוא באידיאל רומנטי של שיבה לכפר – הרי, כאמור, החקלאות כיום בעיקרה ממוכנת, מתועשת וממוסדת, אורח החיים של החקלאים בורגני, ועל כן כבר אין בכוחה של החקלאות להקנות לנו את הניחוח החברתי ואת הקשר הנפשי הנכספים.

גם אם הייתה החקלאות של ימינו משמרת את הסגולות הערכיות שיוחסו לה בעבר – אי אפשר להתעלם מהממד המספרי. שיעור זעיר כל כך מן האוכלוסייה, דומה שאין בו כדי לעצב את זיקתה של חברה שלמה לארצה. **וגם אם די בשיעור כזה, הוא יתקיים** גם בחקלאות עצמאית ותחרותית, כפי שנראה להלן. זה, כנראה, מושגת באמצעים אחרים.

ומה באשר ליהדות?

בחברת פרי עטו שכותרתה "החקלאות – אבן יסוד בביטחונה של ישראל" כותב הגיאוגרף והדמוגרף ארנון סופר כך:

חקלאות היא קודם כל תרבות של עם. רוב חגי ישראל החשובים והאוכל המסורתי הקשור בהם סובבים סביב החקלאות במישורין ובעקיפין; מרבית השירים, הריקודים, הסיפורים של פעם ושל היום, מה שאנו משמיעים לילדינו מגיל חצי שנה הם סיפורים וציורים הקשורים בטבע ובחקלאות.⁹

ואכן, החקלאות נתפסת לפעמים לא רק כעמוד תווך של הציונות אלא גם של הזהות היהודית עצמה, בין השאר בגלל מרכזיותה בתנ"ך. התנ"ך מצויר תמונה של עם חקלאי, "איש תחת גפנו ותחת תאנתו"; העבודה החקלאית עטורה בשלל מצוות והתייחסויות, ומעגל השנה המקראי קשור בעונות של עבודת השדה והכרם. אך כיוון שהחקלאות הייתה אז תשתית הכלכלה, קשה ללמוד מכאן דבר על ההעדפות הערכיות של המקרא – ואין כל סיבה להניח שהחקלאי מוערך על ידי התנ"ך יותר מאשר הסוחר או בעל המלאכה. במובן מסוים, החקלאות אף מסמלת במקרא את הסתמיות החומרית, ניגודה של הרוח. הנה, אנשים נקראים לשליחויות לאומיות גדולות מתוך עיסוק בחקלאות דווקא: משה ודוד נקראים מאחר הצאן, שאול מחיפוש האתונות, והנביא אלישע מן המחרשה.

עם ישראל נהיה לעם עירוני מובהק רק בתקופה שאחרי התנ"ך, אבל כבר בתורה אנו מוצאים הכרה בחשיבות של חיי עיר מיוסדים. התורה ניתנה אמנם לעם של איכרים בעיקר, אבל בצעד מהפכני היא מאלצת כל איכר להגיע כמה פעמים בכל שנה למטרופולין הגדול והמרכזי, במצוות העלייה לרגל. החשיפה לחיים העירוניים עשויה לרומם את עובד האדמה מצרות האפיקים האופיינית לחיי כפר.

כאשר אנו עוברים לעולמם של חז"ל, קשה למצוא בו אידיאליזציה של החקלאות. האמורא רבי אלעזר קבע כי "אין לך אומנות פחותה מן הקרקע" (יבמות סג ע"א).

בהמשך אותה סוגיה מסופר איך ר' אלעזר וכן רבא העירו לאיכרים שהפרנסה בחקלאות קשה ודלה לעומת זאת שבמסחר.

הערך העליון בעולמם של חכמים היה לימוד תורה, עיסוק עירוני מובהק; וכמו הנביא אלישע המתחיל את תפקידו הנבואי בבריחה מן המחרשה, כך מתחיל גם רבי אליעזר בן הורקנוס את חייו כתלמיד חכם (אבות דרבי נתן פרק ו). התנא ר' מאיר אומר "לעולם ילמד אדם את בנו אומנות קלה ונקייה" (משנה, קידושין ד', יד), ואין כוונתו לעבודתו של האיכר. חכמי התלמוד שמקור פרנסתם מצוין בתלמוד היו בדרך כלל סוחרים או בעלי אומנויות; התלמוד אף נוטה לזהות את דמות התלמיד חכם עם דמות הסוחר (ראו למשל תלמוד בבלי, בבא בתרא כב ע"א).

ברור היה לחכמים כי כדי לחיות חיי רווחה המותרים פנאי ללימוד תורה, וכדי לספק די אמצעים לתמוך בלומדי התורה ובצורכי ציבור, העיסוק במסחר חיוני. זהו, למשל, הרקע לדרשת חז"ל הידועה על ברכות יעקב ומשה לשבטי ישראל. עשרה מן השבטים מתוארים בברכות כעוסקים בעיקר בחקלאות; אחד, יששכר, מתואר בברכת יעקב כעובד במלאכה שאינה מצוינת ובברכת משה כיושב אוהלים; ועוד אחד, זבולון, כאיש המסחר הבינלאומי. על פי הדרשה, יששכר עסק בלימוד תורה, ו"היה זבולון עוסק בפרקמטיא וממציא מזון לשבט יששכר" (רש"י לבראשית מ"ט, יג, על פי תנחומא): השבט העוסק במסחר הוא היחיד המסוגל לפרנס אחרים.

ג. חקלאות כתשתית לאומית: ריבונות, ביטחון והתיישבות

עד כאן עסקנו באתוס הציוני. אך התומכים במעמד מיוחד בחקלאות עושים זאת גם בשל שיקולים פרקטיים, ובייחוד כאלה הקשורים לקביעת הגבולות ולריבונות על הקרקע. בפרק זה אני מבקש לבחון לעומק את הטענות הללו.

חשיבותה של החקלאות לביטחון המדינה טבועה עמוק בתודעה הישראלית. ואכן, בעבר הלא רחוק, ההתיישבות בכלל וההתיישבות החקלאית בפרט תרמו תרומה מכרעת לביטחון ולריבונות. מבחינות מסוימות, תרומה זו רלבנטית גם כיום, אם כי במינן קטן הרבה יותר.

למילה "ריבונות" יש למעשה שתי הוראות. במילון אבן-שושן, ההגדרה הראשונה היא "שלטון עצמאי, עצמאות, סוברניות"; הפירוש השני הוא "אדנות, שליטה". האבחנה בין ההוראות חשובה להמשך הדיון, אף כי הקשר ביניהן ברור: מדינה שחסרות לה אדנות ושליטה, עצמאותה לקויה. כנופיות הסמים במקסיקו אינן טוענות לריבונות מדינית על השטחים שלהן, אבל הקושי של שלטונות מקסיקו לאכוף באזורים אלה את חוקי המדינה מהווה ליקוי חמור בשלטון העצמאי והעצמאות.

אפשר להצביע על ארבעה אופנים שבהם התיישבות הספר מחזקת את הריבונות:

1. תפיסת שטח על ידי אזרחים **כמהות** הריבונות, במובן של אדנות ושליטה. בכל מצב של איום על הריבונות המדינית על קרקע, הריבונות מתחזקת כאשר אנשים המזוהים עם המדינה משתמשים בקרקע.

- תפקיד ביטחוני ממשי: תושבי ההתיישבות ככוח סיור וכוח לוחם. במצבים ממצבים שונים, גם נוכחות אזרחים שאינם חיילים ואינם שוטרים משמשת להדיפת איומים.
- עילה לתגובה: תפיסה וניצול של שטח כ"קאזוס בלי" המעניקה לגיטימיות לפעילות צבאית בגבולות. נוכחות אזרחים באזור הספר היא אחד השיקולים הנותנים לגיטימציה לתגובה ומשדרים מוכנות להגיב.
- התיישבות כיצירת עובדות בשטח כלפי כוחות הביטחון עצמם. הצבא (וכמוהו יתר זרועות הביטחון) אינו רק אורגן של העם והשלטון; הוא שחקן עצמאי עם כללי משחק, תמריצים ואתוס משלו. החברה האזרחית נדרשת לפעמים לעצב את דפוס הפעולה של הצבא על ידי יצירת עובדות המשפיעות על התנהגותו. הצבא כפוף כמובן לדרג המדיני, אך זה האחרון ממעט, ובצדק, להתעסק בפרטים הקטנים של פריסת כוחות וניודם; שיקולים אלה מסורים להכרעת הדרג הצבאי המקצועי לאור יעדי הממשלה. נוכחות אזרחים יכולה לאלץ למעשה את הצבא להגן על הגבולות באופן שאינו מפריע לתנועה ולפעילות החופשית של אזרחים באזור.

שני האופנים האחרונים אינם נידונים הרבה בספרות הכללית ולא בזאת הישראלית, והם נשמעים אולי מחודשים. אך הם שבו ועלו בשיחותיי עם מומחים בנושאי התיישבות וביטחון, והם אף משתמעים ממדיניות ההתיישבות הישראלית לדורותיה. הערך של ההתיישבות בהקשרים אלה הוא במידה רבה ערך הצהרת. ההתיישבות מהווה מסר, כלפי חוץ וכלפי פנים: המדינה נחושה להגן על הריבונות שלה בשטח הזה; שמירה מוחלטת על חופש הפעולה והתנועה שם היא משימה של "אין ברירה". פולשים פוטנציאליים יודעים שנגיב בעוצמה להתגרות. נוכחות אזרחים ודאי נכנסת למאזן המורכב של שיקולים ללגיטימציה של פעולה ושול סף ההתגרות הנסבל. סביר, למשל, שאם לא היה יישוב אזרחי סמוך לגבול רצועת עזה היה הצבא מהסס לירות לעבר מי שנראה כעומד לחצות את הגדר.

נוכחות של יישובים יכולה לאלץ את הצבא להגן על הגבולות באופן השומר על חופש התנועה, שכן המחיר של פינוי אזרחים הוא מחיר גבוה. במישור של ביטחון פנים, ברגע שיש תושבים יהודים, או תושבים אחרים מחויבים לשלטון החוק, הם ירבו לדרוש מעורבות של משטרה ומג"ב למנוע מצב של הפקרות במרחב. ראייה אחת המובאת לכך לפעמים היא נטייתו של צה"ל למקם כוחות צבא לצד יישובי גבול, אפילו כאשר תפקידם המובהק של כוחות אלה הוא להגן דווקא על היישובים הפנימיים יותר. פעילות אזרחית מחייבת את הצבא לרף אחר של ערנות ופעילות. **יוצר כי ליישובי ספר** יש גם חסרונות ביטחוניים. היישובים הם, ראשית כול, פגיעים.

שנית, נוכחות של יישוב ספר יכולה לאלץ תגובה צבאית, על כל ההפסדים וחוסר היציבות הכרוכים בכך, כאשר קברניטי המדינה היו מעדיפים להבליג. שלישית, הצורך להתחשב בצורכי האזרחים עשוי להפריע בעת פעילות צבאית. ולבסוף, אף כי התיישבות באזורי הפקר יכולה להדוף את כוחות ההפקר, היא עלולה גם להזין אותם מעצם יצירת נוכחותם של נכסים שאפשר לאיים עליהם.

הזיקה בין ערכים התיישבותיים אלה לחקלאות תלויה באופי האיומים ובאופי החקלאות. בימי השלטון העות'מאני והמנדט הבריטי, לא הייתה ליהודים ריבונות מדינית, אבל היישוב היהודי ניהל במידה רבה את ענייניו בשטחים שהיו בשליטתו. גם לאחר קום המדינה, למשך כמה עשורים, גבולותיה לא היו מוגדרים בשום הסכם בינלאומי פורמלי, והגבולות דה-פקטו היו אלו שישראלים החזיקו בפועל או שגילו באופן אפקטיבי נחישות להגן עליהם.

בתנאים אלה, החקלאות הייתה הדרך האידיאלית לשמירת הריבונות. גידולי השדה מבוססים מעצם טיבם על תפיסת שטח – ובמקרים רבים השדות הטובים והמתאימים רחוקים ממקומות היישוב, כך שסך כל השטח שחולשים עליו מחמת העיסוק בחקלאות יכול להיות גדול מאוד. חשיבותה המיוחדת של החקלאות כסמן של אדנות בעיני היריבים הערבים מילאה אף היא תפקיד חשוב, שכן רק כך הפנימו כמה חשוב לנו השטח.

אבל היתרון של החקלאות לא הסתכם בעצם תפיסת השטח. האפשרות לסמוך על החקלאי כעל סייר שטח שיגן עליו בשעת צורך מפני פולשים, בשל צרכיו הכלכליים והביטחוניים הפרטיים, הקלה מאוד על נטל ההגנה של כוחות הביטחון המדולדלים של הימים ההם. כל חקלאי היה למעשה חייל סיור. יישובי הספר אגרו גם כלי נשק כך שכל יישוב כזה היווה יחידת סיור ערה ומיומנת.

במאמר "ההתיישבות בכיבוש בארץ" עמד יגאל אלון על התפקיד החיוני של ההתיישבות החקלאית בביסוס המשק וההגנה. הוא מסביר כי יישובים הוקמו בין השאר מתוך שאיפה ליצור רצף טריטוריאלי, ותוך מתן תשומת לב לאפשרויות ההגנה על נקודות היישוב ועל השטחים החקלאיים הצמודים להן. ערך רב במיוחד נודע להתיישבות השיתופית, המתאימה יותר לפעילות הגנה מאורגנת ולהקצאת כוח אדם למשימות ביטחון.¹⁰

תפיסה ביטחונית זאת הוכיחה את עצמה בעימותים רבים. למשל, בקרב עמק הירדן במלחמת העצמאות, הלחימה נגד הצבא הסורי התנהלה בעיקר על ידי בני הקיבוצים והיישובים באזור, ועיקר נשקם היה זה שהחזיקו ביישוביהם קודם לכן. הנסת הפולשים התאפשרה במידה רבה בזכות הפריסה המרחבית של אזרחים שיכלו בן רגע להיהפך ללוחמים מאורגנים; ופריסה זו, ה, הייתה במידה רבה פרי אופיים החקלאי של היישובים. לא היה היגיון כלכלי למקם מפעלי תעשייה או בתי מסחר

בעמק הירדן או בניצנים. גבולות הריבונות של מדינת ישראל בסוף מלחמת העצמאות היו, בחלקים ניכרים מהם, גבולות ההתיישבות החקלאית השיתופית.

עורך ההתיישבות במאה ה-21: ביטחון חוץ וביטחון פנים

במרוצת השנים, השיקולים של תפיסת שטח ושל הגנה בפועל ירדו מן הפרק לגמרי בהקשר של ביטחון החוץ. ליריבותיה של ישראל אין יכולת כלשהי לנגוס בשטחה בפלישות מזדמנות. רק מתקפה צבאית של ממש, דוגמת זאת של 1973, מאיימת לשלול ריבונות ישראלית באופן מתמשך. היכולות המשופרות של צה"ל מחד ושל יריביו מאידך שוללות את האפשרות שאזרחים באזור גבול ישמשו כוח מתריע או כוח לחימה בעל משמעות כלשהי במערכה.

אולם שני השיקולים האחרונים ברשימת הארבעה, העילה-לתגובה וההשפעה על פעילות צה"ל, עודם רלבנטיים. יש אכן ראיות שצה"ל מגיב יותר באזורים מיושבים. חופש הפעולה של האזרחים גדול יותר במטולה מאשר בהר דוב. אלא שלא נראה שיש תרומה מיוחדת של התיישבות חקלאית דווקא. אין שוני גדול בין התנהגות הצבא, או של היריב, בנוכחות שדה או רפת לעומת זאת של מפעל או יישוב.

נוסף על כך, מבחינת ביטחון חוץ, תרומתה של ההתיישבות באזורי הספר היא תרומה ייחודית אך אינה תרומה מכרעת. בלעדיה יהיו אולי כבישים שלא ניתן לנוע בהם ואזורים סגורים שאסור ניתן לטייל בהם; אך לא תישלל ריבונות חיונית. בסופו של דבר, גם ללא התיישבות חקלאית או אחרת בספר, צה"ל ידע ויידע איך להגן על הגבולות ועל שגרת החיים באזורים מאוכלסים.

במישור ביטחון הפנים, הסיפור הוא שונה. במאבק על האדנות בתוך גבולות הארץ עדיין יש חשיבות בתפיסת שטח ובסיוור בו. באזורים מסוימים בתוך גבולות מדינת ישראל, שליטה של ערבים בשטח מאיימת לשאת אופי של הדיפת הריבונות הישראלית ויצירת מובלעות של הפקר או של פוטנציאל מוחשי לפעילות לאומנית בדלנית או עוינת.

האיומים על הריבונות מבפנים הם שניים – כנגד שתי ההגדרות של ריבונות שהזכרנו בראש הפרק, איום אחד הוא האיום האירידינטי: יצירת מובלעת רציפה ומגובשת של שטח בעל רוב ערבי ניכר, שבו האוכלוסייה הערבית תדרוש, או תנקוט, מידה זו או אחרת של עצמאות מדינית. כפי שנראה בהמשך, דרישות והפגנות של עצמאות בדלנית מסוג זה נפוצות למדי בעידן הנוכחי, והמאזן הדמוגרפי מהווה שיקול חשוב בשימור היציבות.

האיום השני הוא מובלעת של שטח הפקר, שבה מתקיימת פעילות עבריינית הרואה באכיפה סדירה של החוק הפרעה. גם פה לא חסרות דוגמאות ומקבילים. כנופיות הסמים במקסיקו והמאפיה בדרום איטליה אינן שואפות להתבדל מבחינה פוליטית

ממדינות האם, אבל הן מהוות איום ממשי על הריבונות בכך שהן מנסות להדוף את שלטון החוק. גם בהיבט הזה, נוכחות של אוכלוסייה המחויבת לשמירת החוק היא גורם חשוב ביכולת לאכוף את הריבונות לנוכח כוחות ההפקר.

מסוכן לזלזל באיום של תנועות לאומניות בדלניות. אמנם, למיטב ידיעתנו לא פעלה בישראל תנועה משמעותית של ערבים שדגלו בבדלנות צרה על בסיס אזורי, אך השנים האחרונות מלמדות שתנועות כאלו יכולות לצבור תאוצה תוך פרק זמן קצר. לפני עשרים שנה לא דמיין איש כמעט שכמחציתם של הסקוטים בסקוטלנד יבקשו לבטל את הברית בת מאות השנים עם אנגליה ועם וויילס. בקטלוגיה מבקשים אוטונומיה מספרד, ובבלגיה יש תנועות ערות של ואלונים ופלמים המחפשים אוטונומיה בתוך בלגיה או אפילו עצמאות נפרדת מבלגיה. ועוד היד נטויה. מכאן גם שהתמהיל הדמוגרפי משחק תפקיד משמעותי: חצי מיליון האנגלים שחיים בסקוטלנד הם כנראה שהכריעו את הכף במשאל העם לטובת הישארותה של סקוטלנד בתוך **בריטניה**.

אין פלא אפוא שמדינת ישראל תמיד חששה מיצירה של ריכוז יתר של אוכלוסיית מיעוטים, במונחים של מספרים ושל שטח. אבל יש לשים לב לאופן שבו המדיניות יושמה. המטרה העיקרית של מדיניות פיזור האוכלוסין ו"יהוד הגליל" לא הייתה לתחום את השטח הכולל של היישוב הערבי. האיום הבדלני אינו נגזר ממספר דונמי הקרקע שבבעלות אזרחי ישראל הלא יהודים, ואין סיבה שענינו תהיה צרה בבעלות מסוג זה. המטרה הייתה תמיד למנוע מסה קריטית של יישוב ערבי שיהיה בה משום איום של הדיפת הריבונות או משום יכולת ממשיית להפריע לסדרי החיים או ניהול לחימה. תכנית המצפים בגליל, שיצאה אל הפועל בשנות השמונים, נועדה בדיוק לכך. במסגרת תכנית זו הוקמו בגליל עשרות יישובים יהודיים חדשים, ששטחם הכולל ואוכלוסייתם קטנים למדי. התכנית נחשבת הצלחה, שכן מטרתה לא הייתה ליצור רוב יהודי באזור, מבחינת אוכלוסין או מבחינת שטח, אלא לבלום את האיום האירידנטי על ידי עירוב מושכל של האוכלוסיות הלאומיות השונות.

המצפים ברובם אינם יישובים חקלאיים. ואכן, הניתוח שהצענו מלמד כי אין צורך בכך. מובן שבמקרים רבים ההיגיון הכלכלי וההתיישבותי יצביעו על יישוב חקלאי, שכן החקלאות היא ענף חשוב ומשגשג ובאזורים שונים בארץ הוא בחירה כלכלית נכונה. אבל לגופו של עניין, מטרות של עירוב מושכל או פירוד מושכל בין קבוצות לאום שונות ניתנות להשגה בכל צורת יישוב שהיא: ביישוב חקלאי, באזורי תעשייה ומסחר, ואפילו באמצעות "ערי שינה".

בנגב קיים איום ממשי אחר על הריבונות הישראלית, והוא נוגע בעיקר להיבט של היכולת לאכוף חוק וסדר. יש כבר היום שטחים נרחבים בדרום שבהם שלטון החוק רופף.

בהתמודדות עם האתגר העברייני, כמו בהתמודדות עם האתגר הבדלני, מדינת ישראל **נמצאת** בחברה טובה. במדינות מתקדמות רבות יש עם שטחי הפקר שבהם קבוצות עברייניות הודפות בהצלחה את אכיפת שלטון החוק. דרום איטליה סובלת מתגרת ידה של המאפיה, ובמקסיקו מתנהל מאבק איתנים עקוב מדם עם כנופיות סמים. חשוב להדגיש שהפעילות העבריינית בנגב אינה מתקרבת לממדים אלה, ומעולם לא הגיעה עד כדי רצח של שוטרים ופרקליטים.

התיישבות של אזרחים המחויבים לחוק וסדר היא כלי חשוב במאבק על הריבונות באזורים אלה. אותם יסודות שמנינו בהיבט הביטחוני מתקיימים גם כאן: (1) בעצם תפיסת השטח מצמצמת ההתיישבות את השטח הנשלט על ידי כנופיות פשע; (2) המאמץ הפרטי של המתיישבים להגן על רכושם מהווה מעין כוח שיטור וסיוור נגד הפשע; (3) עילה לתגובה: בשל קיומה של התיישבות, פעילות העבריינים באזור מצדיקה תגובה חריפה יותר, שכן אינה דומה פלישה לשטח בשימוש להסגת גבול בשטח פרטי פתוח; (4) נוכחות המתיישבים יוצרת עובדות בשטח התובעות מהמשטרה וממשמר הגבול מאמץ רב יותר במאבק נגד הפשע, ומאפשרת סיוע ממשי לשוטרים ולפרקליטים; **כך קורה גם באיטליה ובמקסיקו.**

בזירה זו, אופי חקלאי של ההתיישבות אכן עשוי להיות יתרון. ההתיישבות החקלאית תופסת יותר שטח ומגלה יותר ערנות מצטברת מהתיישבות מסוג אחר. פעילות שיטור אזרחי-התנדבותי כגון זו של ארגון 'השומר החדש' מתקיימת יותר כאשר יש צורך לשמור על שדות ומקנה.

אמנם, לא היבט זה הוא שיכריע במאבק ההיסטורי להשלטת חוק וסדר בנגב לטובת כלל תושבי ישראל. האיום, כמו גם המענה שההתיישבות נותנת לו, צריכים להיבחן בפרספקטיבה נכונה. מבחינת האיום, המאבק של מדינת ישראל נגד העבריינות בנגב הוא מאבק נקודתי ולא מאבק קיומי. אפילו אם כל שטח הבדווים בנגב יוכרז כסוג של שמורה עצמאית, דוגמת שמורות האינדיאנים בארה"ב או קנדה, עדיין הפגיעה בריבונות הישראלית תהיה נקודתית. אותם שטחים יצאו משליטת המדינה, אבל ההשפעה על שטחים אחרים ומידת השליטה בהם תהיה קטנה. מבחינת המענה, התיישבות יהודית היא רק אחד מתוך שלל צעדים התיישבותיים, משטרתיים, משפטיים, אזרחיים וגם חינוכיים הנדרשים לכך שכל תושבי הנגב יחיו תחת משטר שוויוני של חוק, סדר ושמירה קפדנית על זכויות הקניין. חשוב גם לשקול מתי התיישבות משמשת דווקא מגנט להפרת חוק במקום להוות מענה לה.

כאמור, התיישבות היהודית בנגב היא כלי **מאוד** במאמץ הכללי לכלות שטחי ההפקר באזור. היישובים נוגסים בשטח ההפקר, מוסיפים פיקוח ושיטור, ומעצימים את הפעילות של המשטרה והמג"ב. מבחינה זו, יש כנראה יתרון להתיישבות חקלאית דווקא, זו הנזקקת לשטחים נרחבים של מרעה וגידולי שדה.

לסיכום פרק זה: גם במאה ה-21 ישנם איומים על ההיקף ועל העומק של הריבונות היהודית במדינת ישראל שההתיישבות נותנת להם מענה. היא מסייעת בתפיסת שטח ובחזיון הביטחון, מהווה עילה לתגובה ומעצבת את התנהגות כוחות הביטחון. לצד יתרונות אלו יש סכנות לביטחון ביישובים מרוחקים, ומדיניות מושכלת תתחשב כמובן גם באלה. ברוב המקרים אין חשיבות מיוחדת לצורת היישוב ולאופי כלכלת תושביו, אולם באזורים מסוימים, שיש בהם איומים מסוימים שבהם יש משקל לכמות השטח שבשליטה, להתיישבות של גידולי שדה ומרעה יש יתרון.

לענפי הרפת והלול אין כל תרומה ייחודית – מלבד היותם מקור פרנסה, מוצלח יותר או פחות, לחלק מההתיישבות. ענפים אלה אינם תופסים שטחים גדולים, ואינם טעונים נוכחות או ערנות מיוחדות מעבר למה שנדרש למפעל כלכלי אחר דוגמת מפעל תעשייה או מוסד לימוד. ואכן, כאשר כתבו כמה מאלופי צה"ל ורמטכ"ליו בדימוס מכתב למען הלולנים בצפון המדינה, באפריל 2016, הם לא התייחסו כלל לעיסוק החקלאי של הלולנים, אלא לעצם היכולת של תושבי קו העימות לשמור על פרנסתם.¹¹

ד. חקלאות כתשתית לאומית: מזון והשפעה בינלאומית

חלק מהנרטיב הביטחוני של החקלאות עניינו תזונה. נרטיב זה גורס כי יכולת אספקה עצמית של מזון הוא רכיב חיוני בריבונות הלאומית, שכן הוא מאפשר לעמוד במצור ממושך, ובכך הוא מעניק עמידות אסטרטגית מפני איום צבאי.

אכן, למדינה היכולה לשרוד במצור מוחלט יש יתרון אסטרטגי **עצום**. אולם יתרון זה הוא מוגבל מאוד. מעולם לא היה מצור על מדינת ישראל שמנע ממנה להשיג מוצרי מזון בסיסיים. בימינו, סוג כזה של מצור כבר אינו קיים; במצבי מלחמה יש תמיד דרישה לאפשר אספקת אוכל לאוכלוסייה האזרחית. אפילו בעיר חלב למודת המצור, אנשים מתים מפגיעות וממחסור בטיפול רפואי, אבל לא מרעב. מצוקת אוכל באזורי מלחמה נובעת כיום ממדיניות חלוקת האוכל של הקבוצות המזוינות השולטות בשטח, ולא משום שאוכל אינו מגיע.

נוסף על כך, כפי שהמזון המיובא הוא בן ערובה למצור, המזון המיוצר פה יכול להיות בן ערובה אף הוא. החקלאות המקומית זקוקה לציוד מכני מחו"ל, לחומרי דישון והדברה, לכווץ אדם יקר ערך בעת מלחמה, ומעל הכול לנפט. קשה לדמיין מצב שבו למדינת ישראל ישנן כל התשומות הללו, ורק אוכל מחו"ל אין יכולה להשיג.

מעל הכול, ניתן ואף נדרש לקנות עמידות אסטרטגית כזאת על ידי עתודות אסטרטגיות של אוכל (שאינן יקרות במיוחד). האמת היא שגם מעצמה חקלאית עצמאית זקוקה למאגר אסטרטגי כזה. ארצות הברית מגדלת מספיק מוצרי יסוד – חיטה, תירס ואורז – לכל צרכיה וגם לייצוא. אבל למוצרים אלה יש עונת גידול. אם

יהיה מצור באוקטובר, לא יהיה יכול לא של חיטה ולא של תירס ולא של אורז עד הקיץ הבא. הקיום יהיה בכל מקרה ממאכל מאוחסן, וממילא הערך הנוסף של הייצור העצמי אינו ממשי.

אלא שהדיון מיותר מפני שישראל רחוקה במילא מכל מידה מזערית של עצמאות תזונתית. ראשית, עיקר כושר העמידה התזונתי במצור נעוץ בדגנים, אך ישראל תלויה כיום בייבוא ב-98 אחוזים מהדגן ומוצרי הדגן שהיא צורכת.¹² בכלל, מדינת ישראל מייצרת שיעור קטן של המזון הנצרך בה; על פי מדד אחד, אחוז הקלוריות, בדקנו ומצאנו שרק בשתי מדינות ב-OECD שיעור הקלוריות מתוצרת מקומית מכלל צריכת הקלוריות נמוך יותר – יפן ודרום קוריאה.

נימוק זה לעידוד החקלאות הוא, אם כן, קלוש ביותר. מעולם לא הייתה למדינת ישראל יכולת לעמוד במצור כולל ממושך, והדוקטרינה הצבאית של ישראל מושתתת על מניעת מצב כזה. מעבר לכך, בכל משק, גם בעת שלום ובתנאים של ייצור מרווח של מוצרי בסיס, יש צורך לאגור כמויות גדולות של מזון. החקלאות המקומית אינה מספיקה, ובכל מקרה אינה נדרשת, לספק לנו ביטחון תזונתי.

עוצמה רכה

טיעון אסטרטגי נוסף הנשמע מפי הסנגורים של סבסוד החקלאות הוא שהדבר דרוש לשימור ולטיפוח של "העוצמה הרכה" של ישראל בזירה הבינלאומית. העוצמה הרכה היא כוח השפעתה של מדינה שאינה בא לה באמצעים צבאיים ובאמצעי לחץ כלכליים, אלא מתוקף כוח המשיכה שלה בעיני מדינות אחרות, כגון יוקרתה התרבותית, הטכנולוגית והמוסרית – ובאלה יש לחקלאות המתקדמת שלנו תפקיד חשוב. בין הישגי ההשפעה הרכה של ישראל – מדינות קטנות המצביעות עם ישראל באו"ם וכאלו המאפשרות לישראל שימוש במתקניהן במאבק נגד הטרור.

טענה זאת מורכבת משלושה נדבכים הבנויים זה תחת זה: (1) ישראל זקוקה מאוד לעוצמה רכה בזירה הבינלאומית, למשל באו"ם, כלפי מדינות נחשלות בעולם השלישי. (2) העוצמה הרכה של ישראל כלפיהן נשענת במידה רבה על עליונותה בטכנולוגיה חקלאית. (3) עליונות זו נשענת על התמיכות הממשלתיות הנרחבות שהחקלאות מקבלת.

ובכן, דומה שעוצמתה הרכה של ישראל פחותה מזו שבעלי הטענה סבורים שיש לה, ותרומתה לישראל שולית. מחמם את הלב לראות שמיקרוניזיה מצביעה בעד ישראל באו"ם גם כשכל העולם נגדה, אבל ההשפעה של הצבעה כזאת על האינטרסים החיוניים של ישראל אינה מרכזית.

אך גם עוצמה רכה מועטה זו, האומנם היא נשענת על עליונות ישראל בטכנולוגיה חקלאית? לישראל יש בהחלט הישגים ראויים לשבח בתחום זה, ולזכותה נזקפים כמה

חידושים חשובים. ובכל זאת, ישראל אינה "מעצמה" של טכנולוגיה חקלאית במובן של מדינה שמוצריה חיוניים לחקלאות. אין פירמה ישראלית שתתחרה עם 'מונסנטו' על הבכורה במהפכה הירוקה. למקם חברות ישראליות בין החברות המובילות באמת בתחום הוא שיגעון גדלות. ובכל מקרה, איזה קשר יש בין הטכנולוגיות המסחריות שמוכרת פירמה פרטית לבין השפעה הפוליטית של מדינת האם? השוק העולמי לתרופות החיוניות שמייצרת החברה הישראלית 'טבע' מגמד את השוק לכל מוצר ישראלי שהוא בתחום החקלאות – אך לא שמענו שהישגה העצום של חברת 'טבע' מקדם את ישראל בזירה הדיפלומטית. האם אותם גורמים הדוגלים בסבסוד החקלאות בגלל העוצמה הרכה שהמכירות הפרטיות של טכנולוגיה חקלאית מקנות לישראל דוגלים גם בסבסוד תעשיית התרופות?

ובכל מקרה, העליונות הזו אינה תולדה של התמיכות הממשלתיות. חווה היא חווה, ואינה מעבדה. חקלאים מרוכזים בהפקת יבולים ושיווק התוצר, ולא בהתקשרות עם חוקרים. מדינה אינה זקוקה לשוק מקומי גדול במיוחד כדי שחברות הפועלות בתחומיה יעמיקו במחקר ובפיתוח בתחום החקלאות. אם נזכור שסבסוד החקלאות נוטה לחזק דווקא את הענפים המיושנים יחסית, נעמוד על חוסר ההיגיון שבאמירה כי סבסוד הוא כלי חיוני לקדמת המחקר.

ה. כלכלה וסביבה

לעתים קרובות נטען שסבסוד החקלאות הוא השקעה כדאית במישור הכלכלי גרידא, בגלל כל היתרונות הייחודיים שהחקלאות מביאה למשק. דוגמה טיפוסית לכך נמצאת בתזכיר הצעת החוק לעידוד השקעות הון בחקלאות (תיקון מס' 8) שהוגשה לאחרונה:

לעיסוק בחקלאות תרומה ומשמעות החורגת מהיעוד המסורתי של אספקת תוצרת חקלאית. תרומותיה הציבוריות של החקלאות נובעות מהתועלות שהיא מספקת בתחומי ההתיישבות, החברה, התרבות, התיירות, האקולוגיה והסביבה. תרומות אלה כוללות: תרומות כלכליות (ערך הייצור החקלאי, ערכי נדל"ן הצמודים לנוף חקלאי, ערכי תיירות, פנאי ונופש), תרומות מערכתיות (שימור שטחים פתוחים), תרומות למשק המים (חלחול מי גשמים וקליטה של מי נגר), תרומות סביבתיות, תרומות אקולוגיות ושמירה על מגוון ביולוגי וכן תרומות חברתיות ותרבותיות.

הרי לנו רשימה מרשימה של תועלות כלכליות חיצוניות לכאורה ("תועלת חיצונית" היא תועלת הנזקפת לציבור – להבדיל מהתועלת ללקוח וליצרן, הקיימת בכל עסקה) הראויה לבחינה רצינית. בחינה כזו נעשתה על ידינו בפורום קהלת, ונסכם פה את עיקרי מסקנותיה.

לפני ההתייחסות לרשימה, חשוב לזכור שלצד תועלות כלכליות חיצוניות של חקלאות, יש לה גם עלויות חיצוניות לא מבוטלות. מאמר של חוקרים הולנדים

שהתפרסם באחרונה,¹³ ואשר בוחן את ההשפעות החיצוניות של חקלאות בהולנד, מונה בין הנוקים של החקלאות: פגיעה באדמה מחמת זבל של בעלי חיים וחומרי הדברה ודישון; פגיעה באיכות המים בנהרות ובאגמים וכן במי התהום בשל חלחול חומרים אלה למים; זיהום האוויר על ידי הגזים מתאן (מבעלי חיים) ופחמן דו-חמצני (מגידולי שדה); והכחדת בתי גידול טבעיים של מינים מקומיים ובכלל זה מינים מאוימים.

הבחינה שלנו הגיעה למסקנה שהתועלות החיצוניות הכלכליות של החקלאות בישראל הינן נקודתיות, ואילו העלויות החיצוניות נרחבות וככל הנראה עולות על התועלת. מסקנה זאת מתיישרת עם הספרות האקדמית הקיימת בנושא. המאמר המצוטט לעיל מסיק כי "הערכים המשוערים של התועלות החיצוניות הינם נמוכים ביחס לעלויות החיצוניות", ואילו מחקר שפרסמו פֶרְטִי ואחרים ב-2001 על החקלאות בגרמניה מצא טווח נזקים משוערים (81 עד 343 דולר להקטר) גבוה כפליים ויותר מטווח התועלות המשוערות (32 עד 100 דולר).¹⁴ אומדנים אלה אינם מכריעים, והם מסתמכים על הרבה הנחות, אבל מדיניות יזומה של תמיכה בענף חייבת להסתמך על ראיות כלשהן שיש תועלת חיצונית נטו העולה על עלות הסובסידיה, וראיות כאלו חסרות לחלוטין בתחום החקלאות.

נבחן בקצרה את הטענות הנמנות בתזכיר בדבר תועלות החקלאות.

- **ערך הייצור החקלאי:** ערך זה חשוב מאוד אבל אינו תועלת חיצונית. התועלת זאת מתחלקת בין המוכר לקונה, כמו ביתר ענפי הייצור. בהיבט זה אין סיבה להעדיף את החקלאות על עיסוק אחר התורם אף הוא למשק.
- **ערכי נדל"ן הצמודים לנוף חקלאי:** נעשו מחקרים שונים על השפעת הנוף והסביבה הכפרית על ערך הנדל"ן. נמצא שאנשים בהחלט מעדיפים לגור בשכנות לאזור פתוח לעומת אזור מפותח, ויש גם ראיות לכך שהם מעדיפים נוף כפרי על נוף טבעי, אם כי על כך הדעות חלוקות.¹⁵ בסך הכול, טענה זאת בדבר תועלת ציבורית של החקלאות נמצאה אמינה ורלבנטית כאשר מדובר בשדות הסמוכים למקומות יישוב או לצירי תנועה ראשיים.
- **ערכי תיירות, פנאי ונופש:** התיירות החקלאית אינה מפותחת בארץ, ובמצבה זה אינה יכולה לשמש הצדקה ממשית לתמיכה בחקלאות. ערכי התיירות, הפנאי והנופש של החקלאות עשויים אפילו להיות שליליים – שכן לו היו האזורים החקלאיים אזורים פתוחים ולא מעובדים, הנגישות שלהם לפעילות נופש ופנאי של הציבור הייתה רבה יותר. נוסף על כך, ברוב המקרים אין מדובר בתועלת חיצונית: קבלת מבקרים בחווה חקלאית, או בית הארחה של קיבוץ, הם דרך נוספת להוון את הערך החקלאי שלה. המחקר שלנו לא מצא ראיות לתועלת חיצונית ממשיות – למשל, תופעה נרחבת שאנשים באים לצימרים פרטיים בגלל החווה

של השכן.

- **שימור שטחים פתוחים:** לא החקלאות שומרת על השטחים הפתוחים, אלא חוקי התכנון המתירים בנייה באזורים מסוימים בלבד. עם זאת, קיים קשר בין הדברים. קיימת הצדקה כלכלית לחוקי התכנון המאפשרים דווקא חקלאות ולא שימושים כלכליים אחרים, שכן הרצון לשמור על שטחים פתוחים סותר הקמה של מפעלים או מבני מגורים אבל אינו סותר עיבוד חקלאי או מרעה.
- **תרומה למשק המים:** טענה זו מפתיעה למדי, שכן כל המחקרים שבחנו קובעים שהחקלאות פוגעת במשק המים. מסמך רשמי מטעם שרי החקלאות של ה-OECD שפורסם בשנה האחרונה קובע:

המגזר החקלאי הוא המשתמש הגדול ביותר במים, ולעתים קרובות הוא בין הבזבזניים ביותר. החקלאות היא גם מקור עיקרי של זיהום המים... העובדה שבמרבית המדינות חקלאים אינם משלמים את מלוא המחיר תמורת המים שהם צורכים מעודדת מגמה זאת. שאיבה אינטנסיבית של מי תהום להשקיה מרוקנת מאגרים של מי תהום ועלויות להיות לה עלויות חיצוניות בעלות השלכות כלכליות חמורות בענף ומעבר לו.¹⁶

- **תרומות חברתיות ותרבותיות:** מדובר כמובן בשיקול סובייקטיבי. העיסוק בחקלאות מהווה תרומה חברתית לדידם של אלה הסבורים כך. עם זאת, במידה שהתרומה החברתית והמוסרית של העיסוק בחקלאות טמונה במופת שמציבים החקלאים, כאנשים העובדים קשה ומתפרנסים בעצמאות מיגיע כפיהם, הנה סבסוד הענף רק פוגע בתרומה זו, שכן הוא הופך את החקלאים לאנשים שהפרנסה שלהם נשענת על כספי ציבור. קשה לראות איזה מסר חינוכי יש בהאדרת מוסר העבודה הייחודי של החקלאי כאשר בענפי המשק האחרים אנשים יכולים להתקיים רק אם הם נותנים מוצר טוב יותר וזול יותר מזה שמציע המתחרה מבית ומחוץ, ומעסיקים באופן יעיל ופורה עובדים ישראלים בלבד, ואילו בענף החקלאות אנשים מתפרנסים על ידי כך שאסור להתחרות בהם ומותר להם להעסיק עובדים זרים.

מכל התועלות החיצוניות המיוחסות לחקלאות, רק אחת נמצאת מבוססת: קיים רצון נרחב לשמור על שטחים פתוחים, הן במרחב הן בשכונות המגורים – ושדות, מטעים ומרעה אינם נחותים מסוגים אחרים של שטח פתוח וייתכן שבמינון נכון הם אף עדיפים על פני נוף טבעי. לכן, בסביבה מיושבת או לצד ציר תנועה מרכזי, כללי התכנון המכירים בשדות חקלאיים כשטח פתוח מבוססים על הערכה סבירה של תועלת הציבור.

עם זה, לחקלאות יש עלויות חיצוניות ניכרות. אם מוצדק לסבסד את החקלאות בגלל תועלתיה החיצוניות, מתבקש גם להטיל מס על נזקיה החיצוניים, כגון הפגיעה במשק המים.

כמו ביתר ההיבטים שבחנו, גם בהיבט הזה, הכלכלי-סביבתי, כל היתרונות המיוחסים לעיסוק בחקלאות נוגעים רק לענפי גידולי השדה והמרעה. לענפי הרפת והלול אין תועלות חיצוניות כלל, ואילו העלויות החיצוניות שלהם גדולות במיוחד. איש אינו חפץ לגור דווקא ליד רפת או לול, או לצפות בהם מחלון ביתו או רכבו.

1. מה הלאה?

ניסינו לבחון, בעמודים אלה, את תרומתה הייחודית של החקלאות ליעדים הלאומיים של ישראל במאה ה-21. לא מצאנו שלחקלאות היום תפקיד ייחודי בבניית האופי הלאומי, ולא בטיפוח הקשר לאדמת המולדת. תרומה ייחודית לריבונות קיימת, אך היא מוגבלת לתרומה מסוימת של החקלאות היהודית במקומות ששלטון החוק והריבונות מעורערים בהם. התרומה לביטחון התזונתי זניחה, וכך גם למצבה הדיפלומטי של ישראל. במישור הכלכלי, לחקלאות כנראה יותר עלות מתועלת לסביבה, אך יש לה יתרונות בתחום השימור והטיפוח של הנוף בסמיכות לאזורים מאוכלסים, ויתרונות אלה ראויים לעידוד. בכל ההיבטים הנסקרים, תרומה הייחודית של החקלאות היא אך ורק בענפי גידולי השדה והמרעה.

המסקנה היא שמתבקש להתייחס לחקלאות כאל עוד אחד מענפי המשק, ואל החקלאי כאל כל עובד אחר. לכל ענף יתרונות וחסרונות מסוימים במישור הכלכלי והלאומי, והחקלאות אינה שונה. ברוב אזורי הארץ החקלאי אינו יהודי יותר או ציוני יותר מרואה החשבון או מהנגר, וכמובן גם לא פחות מהם. אפילו אם יש לו שפם.

ההמלצה המתבקשת היא להפסיק מיד את כל התמיכה בענפי הלול והרפת, ואת מרבית העידוד בענפי גידולי השדה והמרעה, ולעבור למשק חקלאי חופשי ותחרותי. אם ישראלי חפץ לעסוק בחקלאות, מטעמים כלכליים, חינוכיים או לאומיים, יבורך חילו. אם ישראלי חפץ להתעקש על תוצר מקומי, פועל ידיו יירצה. אבל אין נימוק לאומי או ממלכתי המצדיק העדפה גורפת לחקלאות. יש מקום להעדפה צנועה ונקודתית, כפי שמצוי ביתר תחומי הפעילות הכלכלית.

איך ייראה המשק החקלאי בישראל ללא העדפה ממשלתית? הצפי פשוט למדי: הצרכן הישראלי ישלם הרבה פחות ויקבל הרבה יותר. הייצור המקומי יהיה יעיל יותר, והצרכן המקומי יוכל לבחור בינו לבין מוצרים מיובאים. המפגעים הסביבתיים הכרוכים בענפים מסוימים של החקלאות יקטנו באופן מיידי.

החשיפה לתחרות תחייב את המשקים החקלאיים להיות יעילים יותר. לגודל יהיה יתרון. מספר העסקים ירד, ואיתו מגוון הגידולים. הגודל הממוצע של עסק יגדל, כנראה מאוד.

ההשפעה הסופית על סך התוצר החקלאי היא שאלה פתוחה. ניצול יתרונות הגודל, לצד ביטול המבנה הקרטלי הקיים בחלק מהענפים, ייטו להגדיל את התוצר. אבל

פתיחת המשק לייבוא, וריכוז החקלאות בענפים שיש בהם לישראל יתרון יחסי אמתי, עשויים להקטין אותו. בקרב מדינות בעולם שביצעו רפורמות חקלאיות יש תקדים לשתי התוצאות. בניו-זילנד, למשל, רפורמה מקיפה בחקלאות בכיוון המוצע פה דווקא חיזקה את הענף. אך אם ישראל תהיה כמו מרבית המדינות שפתחו את החקלאות, התוצר החקלאי המקומי יהיה קטן מזה הקיים עתה, במשטר מגן ותומך.

כך או כך, בהתאם לתהליכים מבניים ארוכי טווח, היקף התעסוקה בחקלאות צפוי לרדת, וחלק מהעצמאים בענף יהפכו לשכירים בו. להסתגלות כזאת לתמורות במשק יש תמיד עלות אנושית מסוימת, אבל במקרה של החקלאות עלויות אלו תהיינה נמוכות יחסית, שכן מספר יחסית קטן של אנשים יעברו טלטלה כלכלית. לחקלאות המקומית יתרונות רבים על פני המוצרים המיובאים, ועל כן יש להניח שגם במשטר תחרותי רוב החקלאים ישמרו על מקום עבודה בענף. מספר עובדי החקלאות שייאלצו לעשות הסבה בשל המעבר יהיה כנראה אלפים בודדים של אנשים – זאת במשק המונה כ-4 מיליוני עובדים עם אבטלה נמוכה במיוחד, פחות מ-5 אחוזים. לכן צפוי שמספר האנשים שייאלצו להישען על רשת הביטחון הסוציאלית יהיה קטן. כדי להקל על הסתגלותם אפשר יהיה להוון חלק מערכן של הסובסידיות הניתנות היום לחקלאות, כמקובל בענפים שעוברים שינוי מבני – אף כי בשאר ענפי המשק אין מענקי הסתגלות מסוג זה.

הירידה הצפויה בתעסוקה החקלאית תהיה כנראה מלווה בהמשך מגמת העיור והמרכוז (כלומר תנועה של משפחות לאזור המרכז). זוהי בעיניי מגמה בריאה המחזקת את מדינת ישראל מבחינה כלכלית וחברתית. עד כה, היא לא הביאה לריקון של הפריפריה; וכאמור לא מצאנו סימנים שריקון זה צפוי בעתיד הנראה לעין. אם יש בכל זאת רצון לעודד התיישבות באזורי הספר, יש לעודדה באופן כללי, שכן אין חשיבות מיוחדת בהתיישבות חקלאות דווקא. אשר לתרומה לנוף – זו תימשך באמצעות השארת כללי התכנון אשר שומרים על השטחים הפתוחים, בפרט בקרבת יישובים גדולים וצירי תנועה, ואשר מאפשרים להשתמש בשטחים אלה לגידולי שדה ולמרעה.

* * *

המניע העיקרי שלי לכתובת מאמר זה לא היה רתיעה מהעלויות הכלכליות של התמיכה בחקלאות. התמיכות האלו הן אמנם כסף מבוזבז, אך דווקא בשל ממדיו הצנומים של המגזר החקלאי בישראל אין מדובר בכסף גדול כל כך. המשק הישראלי אינו קורס תחת ההטבות הניתנות לחקלאים, והצרכן הישראלי אינו נושא עול בלתי נסבל. נושא הליבה של המאמר, והמניע לכתובתו, אחר לגמרי: ציונות העבר לעומת ציונות העתיד. בסוגיית החקלאות (ובסוגיות נוספות), ההגות הציונות והמעש הישראלי תקועים בתפיסות מיושנות, נושאים שאינם נושאי ליבה של הציונות של

היום ולמעשה אינם רלבנטיים לה כלל.

האמירה כי "אין ציונות ללא חקלאות" תמוהה בעיניי ממש כמו האמירה "אין ציונות ללא בהמות משא". כאשר א"ד גורדון כתב על הצורך של היהודי החדש לחדש ולחזק את החיבור שלו לטבע, הוא לא דיבר רק על העבודה ועל האדמה. הוא דיבר גם על הבהמות. במאמרו "עבודתנו מעתה" שאל בין היתר "כמה מאתנו יש לנו יחס חשוב ... אל הבהמות שאנחנו מעבידים". היום, כמובן, פיתוח יחס כזה פשוט אינו רלבנטי לציונות. לא קיים היום נימוק ציוני לסבסוד השימוש בבהמות משא כדי לעודד טיפוח "יחס חשוב" אליהן, לא מפני שהדבר יקר מדי או מכביד, אלא מכיוון שהוא מיותר לחלוטין.

מטרידה אותי כמובן העמדה הגורסת כי מימוש היותנו "עם חופשי בארצנו" טמון בכך שלכמה מאות מגדלי עגבניות יש זכות למנוע משמונה מיליון צרכנים תושבי המדינה היהודית מלקנות עגבניות מטורקיה; העמדה הנכונה בעיניי היא שמימוש עמוק יותר של אידיאל החופש הוא דווקא הגנה על החופש של האזרח לקנות עגבניות היכן שירצה. אבל מטריד אותי אף יותר עצם הרעיון שהסוגיה של מקור מרכיבי הסלט זוכה להתייחסות כאל סוגיית ליבה של הציונות.

מהותה של הציונות היא עצמאות פוליטית לעם היהודי במדינת לאום בארץ ישראל. הדגש בטיפוח הציונות צריך להינתן בחופש של העם לעצב את דמותו בארצו בלי התערבות של עמים זרים. לחקלאות אין שום תפקיד ייחודי ביעד זה, ולא יתרון ערכי, מוסרי או רוחני. החקלאות חשובה. התעשייה חשובה. המסחר והשירותים חשובים. בציונות של המאה ה-21, החקלאי העברי צריך לעמוד בגאווה רבה לצד חברו החשמלאי, ורועה הצאן לצד חבריו רואה החשבון ורופא השיניים. לצדם – אך לא לפניהם.

בע"מ. ראו גם "כלים לתמיכה בחקלאות בישראל", החטיבה למחקר, לכללה ואסטרטגיה במשרד החקלאות ופיתוח הכפר, באתר משרד החקלאות.

6. רות חננאל ורחל אלטרמן, נטורי קרקע: הערכים והשיקולים מאחורי המדיניות הקרקעית בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015, עמ' 58. בקטע משולבת פרפראזה ומובאות מתוך מקורות אלה: Jeremy Benstein, "Place and the Other – The Place of the Other: Contested Narratives in Environmental Activism among Jews and Palestinians in Israel", a thesis submitted for the degree Doctor of Philosophy, Hebrew University in Jerusalem, 2004; Alon Tal, *Pollution on a Promised Land: An Environmental History of*

1. https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/eib3/13566_eib3_1_.pdf

2. רשימה חלקית של מכסות אלו אפשר למצוא בקישורים המרוכזים באתר משרד החקלאות < יחידות המשרד > סחר חוץ < נהלים.

3. בחוק ההגבלים העסקיים כתוב: "לא ייחשבו כהסדרים כובלים ההסדרים הבאים ... הסדר שכל כבילותיו נוגעות לגידול ושיווק בסיטונות של תוצרת חקלאית מגידול מקומי מסוגים אלה: פירות, ירקות, גידולי שדה, חלב, ביצים, דבש, בקר, צאן, עופות או הגים (להלן – תוצרת חקלאית) ..."

4. ראו ספר הקצבות המים לשנת 2016 באתר רשות המים.

5. ראו באתר קנט" – קרן לביטוח נזקי טבע בחקלאות

- Policy Analysis Research Group
14. Jules Pretty et al., "Policy challenges and priorities for internalizing the externalities of modern agriculture", *Journal of environmental planning and management* 44.2 (2001), 263–283.
15. מחקר של דאגלאס קריגר הסיק: "נראה שאדמה חקלאית ושטחים פתוחים אחרים תורמים במידה שווה לשיקולי איכות החיים": Douglas J. Krieger, "Saving open spaces: Public support for farmland protection", *American Farmland Trust*, Center for Agriculture in the Environment, 1999. לעומתו, אלנה אירוין מצאה תרומה עודפת לאדמה חקלאית דווקא, אם כי המחקר שלה היה מוגבל לקרקע סמוכה ממש למגורים – במרחק של עד 400 מטר: Elena G. Irwin, "The effects of open space on residential property values", *Land economics* 78.4 (2002), 465–480. מחקר קודם מצא שככלל ההשפעות על ערך הנדל"ן מובהקות רק בקרבת מקום ליישוב: Jacqueline Geoghegan, Lisa A. Wainger, and Nancy E. Bockstael, "Spatial landscape indices in a hedonic framework: an ecological economics analysis using GIS", *Ecological economics* 23.3 (1997), 251–264.
16. http://www.oecd.org/agriculture/ministerial/background/notes/5_background_note.pdf
- Israel*, Berkeley: University of California Press, 2002; Avner De-Shalit, "From the Political to the Objective: The Dialectics of Zionism and the Environment", *Environment Politics* 4(1), 1995, pp. 70–87.
7. א"ד גורדון הושפע מאד מהסופר הרוסי לב טולסטוי, והיה הראשון שתרגם חלק מכתבי טולסטוי לעברית.
8. בנימין זאב הרצל, מדינת היהודים, מגרמנית: מיכל ברקוביץ', ורשה: אחיאסף, תרפ"א; טקסט: "פרויקט בן-יהודה".
9. ארנון סופר, החקלאות – אבן יסוד בביטחונה של ישראל, קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, 2013, עמ' 7.
10. המאמר הוא ההקדמה לספר **גוש עציון במלחמתו** בעריכת דב קנוהל (ירושלים: המדור הדתי, מחלקה לענייני הנוער והחלוץ, תשי"ז).
11. עדי חשמונאי, "מחאת מגדלי העופות נגד משרד החקלאות מתרחבת: 'יביא לקריסה'", **וואלה**, 11.4.2016.
12. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. http://www.cbs.gov.il/publications16/1646/pdf/tab_f_h.pdf
13. Roel Jongeneel, Nico Polman and Gerrit van Kooten, "How Important are Agricultural Externalities? A Framework for Analysis and Application to Dutch Agriculture", No 2016-04, Working Papers from University of Victoria, Department of Economics, Resource Economics and